

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ОЛИШНИ ХУСУСИЙ МАНБАЛАРДАН МОЛИЯЛАШТИРИШ: НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЁТ

Жумаев Нодир Хосиятович,
ЎзР Банк-молия академияси профессори, и.ф.д.
E-mail: njumaev@gmail.com

Рахмонов Дилшоджон Алиджонович,
ТДИУ доценти, и.ф.д.
E-mail: dilshodjon.rakhmonov@mail.ru

Аннотация: Мақолада олий таълим муассасаларини молиялаштиришда хусусий манба(талаба, ота-она, таълим кредити ва бошқ.)ларнинг туганган роли ва тенденциялари баҳоланган. Мазкур таҳлилни амалга ошириш мамлакатимизнинг тўртта ОТМ талабалари ўртасида сўровнома ўтказилган. Тўпланган статистик рақамлар Пиерсон ка-скювер мувофиқлик тести ва ўрта арифметик методологиялари билан эконометрик таҳлиллар амалга оширилган. Олинган илмий натижалар асосида илмий хулосалар шакллантирилган ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Аннотация: В статье оценивается роль и тенденции частного финансирования (студентов, родителей, образовательных кредитов и т. д.) в финансировании высших учебных заведений. Опрос проводился среди студентов четырех вузов нашей страны. Собранные статистические данные основаны на эконометрическом анализе с помощью теста соответствия Пирсона ка-сьюерна и среднеарифметических методологий. На основе полученных научных результатов были разработаны научные выводы и разработаны рекомендации.

Abstract: The article assesses the role and trends of private financing (students, parents, educational loans, etc.) in financing higher education institutions. The survey was conducted among students of four universities of our country. The collected statistics are based on econometric analysis using the Pearson-K-syern compliance test and the arithmetic methodologies. Based on the scientific results obtained, scientific conclusions and recommendations were developed.

Калит сўзлар: олий таълим тизими, молиялаштириш, таълим тўлови, кунлик харажатларни қоплаш, ота-оналарнинг молиявий кўмаги, таълим кредити.

Кириш

Кейинги йилларда мамлакатлар олдида турган муҳим ва долзарб масалалардан бири бу – малакали ишчи кучи қатламини кенгайтиришдан иборат бўлмоқда. Бу борада эса, олий таълим тизими асосий локомотив вазифасини бажариб берувчи омилга айланиб улгурган.

Ижтимоий соҳа хизматларини қамраб олиш миқёсини ошириш учун бюджет маблағларидан регрессив тарзда фойдаланишни тақозо этмоқда. Натижада иқтисодиётдаги солиқ юки ортиб, ижтимоий соҳа субъектларининг молиявий мустақиллиги тўлиқ таъминланмасдан қолмоқда. Бугунги кунда, ижтимоий йўналтирилган харажатларни ривожланган мамлакатлар нафақат бюджет, балки бюджетдан ташқари манбаларидан кенг фойдаланган ҳолда амалга оширмоқдалар. Жаҳон амалиётидан кўринадики, ижтимоий соҳани молиялаштиришда бюджетдан ташқари маблағлардан кенг фойдаланиш мақсадида давлат ва хусусий шериклик амалиёти ривожлантириш жадал тус олмоқда. Бу эса ўз навбатида, ижтимоий

хизматларни хусусий сектор маблағларидан самарали фойдаланиш имкониятларини вужудга келтиради. Шунингдек, ижтимоий соҳани молиялаштиришда ижтимоий хизматларни бирламчи ва иккиламчи тарзда шакллантириб, иккиламчи турдаги хизматлар учун хусусий секторни кенг жалб қилиш мақсадга мувофиқ

Фикримизча, ҳозирги замонавий шароитда ОТМларнинг молиявий имкониятларини янада мустақамлаш алоҳида аҳамият касб этади. Дарҳақиқат, олий таълим тизими иқтисодий ўсиш учун малакали ишчи кучи билан таъминлаш ҳамда инновацияларни шакллантиришда ҳал қилувчи ролга эга.

Шу боисдан, мамлакатимизда истиқболли чора-тадбирлар амалга оширилди ҳамда кейинги йилларда ўзининг янги босқичини намоён қилмоқда. Ушбу жараёнларда давлат томонидан амалга оширилаётган туб ислохотлар муҳим аҳамият касб этмоқда. Жумладан, 2017 йил 7 февралда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармонининг тегишли устувор йўналишларида ўз аксини топди. Бунинг натижасида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли қарори ўта муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ушбу қарорда қатор янгиланишлар белгилаб берилди, улар қаторида 2017-2021 йилларда босқичма-босқич ОТМларига талабалар қабул қилишни 18 фоизгача ошириб бориш кўзда тутилган.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасаларига кириш учун номзодларни мақсадли тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПҚ-3290-сонли қарори мазкур масаланинг айниқса долзарб эканлигини ўзида намоён этади.

Қайд этиб ўтилганидек, талабалар қабулининг ошиши уларни қабул қилувчи ОТМларнинг салоҳиятлари ва молиявий имкониятларини илмий жиҳатдан тадқиқ этиш заруратини вужудга келтирмоқда. Шу билан бирга, талабалар томонидан тўланадиган таълим тўлови ва бошқа харажатларнинг тенденцияларини эконометрик ўрганиш ҳамда уларнинг таълим жараёни натижаларига бўлган таъсирини аниқлаш ва баҳолашнинг долзарблиги кишида шубҳа уйғотмайди.

Шу боисдан, олий таълим тизимини молиялаштиришда талаба (хусусий манба)лар томонидан қопланадиган харажатларнинг иқтисодий жиҳатдан баҳолаш мазкур мақоланинг тадқиқот объекти бўлиб ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Олий таълим тизимини молиялаштиришда таълим тўловларини тўлаш ҳамда бошқа харажатларни қоплашда хорижий мамлакатларда турли тажрибалар шаклланган. Жумладан, мамлакатимизда ҳам таълим тўловининг тўланишида оналарнинг даромадлари, тижорат банкларининг таълим кредитлари ёки шу каби бошқа хусусий маблағлар ҳисобидан амалга оширилади.

Биз қўйида олий таълим тизимини молиялаштиришнинг хорижий тажрибаларига нисбатан чет эллик олимларнинг илмий ёндашувлари ва тадқиқотлари тўғрисида тўхталиб ўтамыз.

Х.Х. Режапов (2017) томонидан таълим кредити бўйича ўзининг тадқиқотини олиб борган. Ушбу тадқиқоти доирасида таълим кредити моҳияти, шакллари ва

моделлари қиёсий таҳлил қилиб берилган. Ўзбекистонда таълим кредитини беришни такомиллаштиришга қаратилган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Аксарият давлатларда олий таълим тизимини молиялаштиришнинг учта шакли мавжуд. Жумладан, Кларк (2014) қайд этиб ўтадики, Европа университетларининг учта асосий даромад манбалари мавжуд бўлиб, ҳукуматнинг маблағлари, бошқа турли ҳукуматларнинг маблағлари ва бошқа даромад манбалари шулар жумласидандир.

Калашников О. (2009) ўз тадқиқотларига асосланиб, охирги йигирма йилликда олий таълимни молиялаштиришнинг учта модели ривожланганлигини айтиш мумкин. Биринчи модель, иттифоқлараро умумий бозорнинг шаклланишига боғлиқ бўлган ҳолда шаклланиши. Иккинчи моделда, олий таълимни молиялаштиришнинг бозор қоидаларига асосланган услубиятни жорий этиш ва аксинча тўлиқ бюджет маблағлари кабиларни қайд этиш лозим.

Ушбу хулосалар Кларкнинг фикридан фарқ қилиб, иккинчи олимнинг ғояларини қамрови анча катта ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан, бюджет ва бюджетдан ташқари маблағларнинг ўзаро пропорцияларини аниқлаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Аксарият марказий ва шарқий Европа мамлакатлари олий таълим тизимини молиялаштириш борасида ўзгаришларни амалга оширдилар. Хусусан улар қўйидагичадир: 1) олий таълим тизимини давлат молиялаштириш ҳажмини ошириш; 2) молиявий ресурсларни бошқаришда маълум мустақилликни тақдим этиш; 3) маблағларни тақсимлаш ҳамда уларни бошқаришда бевосита боғлиқликни таъминлаш; 4) молиявий манбаларни диверсификациялашни қўллаб-қувватлаш, хусусан, илмий тадқиқот институтлари, хўжалик юритувчи субъектлар ва маҳаллий маъмуриятлар ўртасидаги кооперацияни ривожлантириш шулар жумласидандир (Жана Эрина ва Ингарс Эринс, 2015). Ўз навбатида, давлат маблағлари асосида фаолият олиб борувчи университетларнинг молиявий мустақиллигини оширишга имкон беради.

Россия таълим тизимини модернизация қилишнинг 2010 йилдаги концепциясига асосан олий таълим тизимини молиялаштиришнинг янгича ёндашуви орқали таълим кредити ва молиявий ёрдам давлат томонидан таъминланиши белгилаб берилди. 2005 йилда мазкур концепциянинг ғоясини ўзида акс эттирган ислохотларни амалга оширишга кам сонли экспертлар ишонган бўлса, ислохотларнинг сўнгги даврига келиб унга ишонч билдирганлар сони 90 фоиз даражадан ошди (В.Жон Морган ва Григори А. Клиничарев 2012).

Мартин Карной, Исак Фроумин, Прашант Лойалка, Жандхяла Тилк, (2014) лар томонидан амалга оширилган тадқиқотларга кўра, олий таълим тизимини молиялаштириш кўп жиҳатдан давлатнинг сиёсий призмасига боғлиқ эканлиги кўрсатиб берилади. Таъкидлаш керак, БРИКС давлатлари олий таълим тизими харажатларини унга бўлган талабларнинг жадал суръатлари доирасида давлат бюджетининг маблағлари етишмовчилиги сабабли молиялаштиришни кўзда тутмаяпти. Мамлакатлар халқаро миқёсда таълим талаблари даражасига етиш учун таълим тизимини молиялаштириш айниқса, хусусий тўловлар борасида ислохотларни амалга оширди. Масалан, Хитой давлати 1970 йилда ОТМ қайтадан ташкил этилганидан сўнг ислохотларни амалга оширди. Шу даврдан буён, давлатнинг

сиёсатида қатор ўзгаришлар юз берди, натижада молиялаштиришдаги улуш 83 фоизга етди.

Бир вақтнинг ўзида олий таълим тизимини бошқаришда баъзи ўзгаришларни амалга оширишни тақозо этарди, жумладан, олий таълим тизимида сифат ва инвестициялар ўртасидаги боғлиқликни ошишини мустақамлашга қаратилган иқтисодий ва молиявий ислохотларни шулар сирасига киради. (Инесса Гурбан, Анастасия Судакова, 2015). Анна Смоленцева (2017) бундан ташқари, олий таълим тизимини хусусий тўлов асосида кенгайтириш олий таълим тизимини ижтимоий ва институтчионал табақаланишига шароит яратиши мумкин бўлиб, ижтимоий тенгликни камайтиради, деган хулосага келади.

Андрей Б. Анкудинов, Миляюша Биктемирова, Элвира Хайрулина (2014) лар олий таълимнинг ривожланиш тенденцияларини таҳлил қилишган. Улар олий таълим иштирокчиларининг йўналишларни танлашда қарорлар қабул қилишга таъсир этган омилларни тадқиқ этган. 2005-2011 йиллар давомида инвестициялар олий таълимга таъсир этган омиллар қаторида ижобий тенденцияни ўзида акс эттирди.

Давид Л. Константиновский (2012) томонидан амалга оширилган тадқиқотлар юқори даромадли оилаларнинг фарзандлари нисбатан юқори мавқега эга бўлган институтларда таълим олса, кам даромадли оилаларнинг фарзандлари коллежлар ёки касбга йўналтирилган таълим муассасаларида ўқишларини кўрсатиб беради. Маълум қатламдаги оилаларнинг фарзандлари институтларни танлашларида оилаларнинг даромадлари муҳим роль ўйнашини қайд этиб ўтади. Тадқиқотчилар ҳаёт давомидаги мақсадларга эришишда таълимнинг тутган роли борасида сўровнома ўтказишган. Типологик тарзда иштирокчилар 5 та гуруҳга ажратилган бўлиб, улар ёлиблар, имконияти юқори бўлганлар, пессимистлар, “бошқалар” ва умидсизларга ажратилган. Дастлабки тўртта гуруҳ ҳаётини мақсадларига эришган бўлиб, “бошқалар”дан ташқари гуруҳлар эса таълимни муваффақиятнинг воситаси сифатида қарашган. Шундай бўлсада, умидсиз шахслар ўзларининг мақсадлари мавжуд бўлиши билан бирга, таълимни мазкур мақсадларга эришиш омили деб қарамайдилар. Шу боисдан, “ота-онавий” (‘parentocratic’) шакл мавжуд бўлиб, ОТМларда ўқиш кўп жиҳатдан ота-оналарнинг даромадлари ва уларнинг хоҳишлари билан ўйғунлик касб этмоқда.

Жорий асрнинг бошларидан буён таълим қиймати харажатларини тақсимлаш ва хусусийлаштириш амалиётлари кенгайтирилди (Стамоулс, 2005). Масалан, Италияда Парламент томонидан 537/93 Қонун ратификация қилингандан сўнг таълим тўловлари ўсишига шароит яратилди. Мазкур қонун баъзи ҳудудларнинг сиёсатида сезиларли таъсир кўрсатди. Биринчидан, ушбу қонун давлат маблағлари ҳисобидан ОТМларни молиялаштириш ҳажмини камайтиришга сабаб бўлди. Ўз навбатида, давлат бюджети улушининг камайтириши солиқлар тўланиши ҳажмини камайтиришга туртки бўлди. Иккинчидан, ушбу қонуннинг жорий қилиниши ОТМларга мустақил тарзда таълим тўловларини белгилашларига имконият яратиб берди (Г.Пиетро, 2003).

Эрик Кантон, Франк де Ёнг (2005) лар томонидан Нидерландияда олий таълимга бўлган талабни тадқиқ этилган. Олий таълим тизимини кенгайтириш иккинчи Жаҳон урушидан кейинги даврга тўғри келди, 1999 йилда 18 ёшлиларнинг олий таълим билан қамраб олиниш даражаси 17 фоиз бўлган бўлса, 50 йил олдин мазкур кўрсаткич 3 фоизни ташкил этган. Ҳозирги кунда, маълум тажрибага эга бўлиш билан

бирга, унинг билимга асосланганлиги муҳим аҳамият касб этмоқда. Улар томонидан амалга оширилган эконометрик таҳлиллар, талабалар таълим тўлови учун масъул эмасликларини, балки молиявий (давлат томонидан) ёрдам муҳим эканлиги, шунингдек таълимни йўналишини танлаш келажақдаги меҳнат бозоридаги даромадлар ва алтернатив иш ҳақларига боғлиқ эканлигини кўрсатиб беради. 1950 йиллардан сўнг Бельгияда ҳам шу каби тенденциялар кузатилади. Шу билан бирга, И. Дучесне ва В.Ноннеманлар (1998) университет мақомига эга бўлган ва бўлмаган муассасалар ўртасида ўзаро фарқ бор ёки йўқлигини қайд этиб ўтишади. 1953 йиллар давомида Бельгиядаги ёшларнинг 7 фоизи олий таълим билан қамраб олишга эришилган бўлса, айти даврда ушбу кўрсаткич 47 фоизни ташкил этмоқда. Шунини қайд этиш лозимки, олий таълимга бўлган талаб истеъмол ва инвестициялар контекстида ўрганилади. Юқорида қайд этиб ўтилганидек, даромад ва иш ҳақи фарқлари олий таълимни танлашдаги муҳим омил бўлиб ҳисобланади.

Қайд этиб ўтилган тадқиқотларда Ўзбекистон шароитида хусусий манбалар асосида олий таълимни молиялаштириш тенденциялари таҳлил қилиб берилмаган ва ўрганилмаган. Шу боисдан, мазкур тадқиқот мавзусини танлашга асос бўлиб хизмат қилди.

Тадқиқот методологияси

2017 йилнинг январь-февраль ойларида мамлакатимизнинг тўртта ОТМларида сўровнома ўтказилди. Улар: Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти, Тошкент темир йўллари институти, Тошкент молия институти ва Тошкент давлат иқтисодиёт университети. Дастлабки икки ОТМ муҳандислар тайёрлашга ихтисослашган бўлса, кейинги икки ОТМ иқтисодчилар тайёрлашга йўналтирилган. Биз учинчи курсларни танлаб олганмиз ва уларнинг сони 288 тани ташкил этади. Мазкур ОТМ таълим йўналишлари таълим тўловлари фарқли бўлиб, иқтисодиёт йўналишлари учун тўлов ҳажми юқорироқ ҳисобланади. Сўровноманинг тўлиқ шаклини 1-жадвал орқали кўришимиз мумкин.

1-жадвал

Ўтказилган сўровноманинг тузилиши

1. Жинс:	Эркак	Аёл	
2. Рейтинг баллигиз, фоизда	2.1. 55-70	2.2. 71-85	2.3. 86-100
3. Таълим контракт тўловни қайси манба орқали тўлайсиз?			
3.1. Ота-онам тўлайди		3.2. Ўзим тўлайман	
3.3. Таълим кредити орқали тўлайман		3.4. Давлат грантида ўқийман	
4. Сиз ўз таълим йўналишингизни танлаганизда унга тўланадиган тўлов суммаси сизни таълим йўналишини танлашингизга таъсир қилганми?			
4.1. Йўқ, шу йўналишни қатъий танлаганман		4.2. Ҳа, кам бўлганлиги учун шу йўналишни танлаганман	
4.3. Оила аъзолар тавсия килгани учун ўқимоқдаман		4.4. Кириш баллари паст бўлгани учун танлаганман	
5. Стипендия эҳтиёжларингизга етмаган ҳолда харажатларингизни қандай қоплайсиз			
5.1. Ўз даромадларим орқали		5.2. Дўстимдан қарз оламан	
5.3. Ота-она ёрдами орқали		5.4. Стипендия ўзи қоплайди	

Саволномада 5 та савол мавжуд бўлиб, дастлабки икки савол иштирокчилардан уларнинг жинслари ва рейтинг баллари тўғрисидаги маълумотларга аниқлик киритилади. Ўз навбатида, қолган саволлар олий таълим тўловларининг манбалари тўғрисидаги саволлардан иборат. Шу билан бирга, ўзлари ўқиётган йўналишга ҳужжат

топширган пайтларида таълим тўлови ҳажмининг аҳамияти қандай бўлганлиги сўралади. Талабаларнинг таълим тўловидан бошқа харажатларни қандай амалга оширишларига ҳам аниқликлар киритилади.

Мюллер ва Гангл (2003) таъкидлаб ўтадики, олий таълим тизими барқарорлик учун ҳаётий муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади ва олий малака меҳнат бозори истиқболлари ва ҳаёт фаровонлиги учун долзарблик касб этади. Қайд этиш лозимки, олий таълим тизимини молиялаштириш мамлакатларда қандай тенденциясига эга ва уни биз қандай амалга оширишимиз зарур деган мунозарали хулосалар мавжуд, деб айтиб ўтади. Шу билан бирга, кейинги йилларда хусусий манбаларнинг ўсиши кузатилди (оилалар, ота-оналар, таълим кредитлари ва бошқалар). Мамлакатлар давлат ОТМларида таълим тўловларини жорий этган бўлса-да, аммо улар ижтимоий тенгликни таъминлашга ҳаракат қилмоқдалар.

Бир қатор олимларнинг хулосига кўра, мамлакатлар олий таълим тизимида молиялаштириш тизимини давлатдан хусусий сектор (талаба ва уларнинг оилалари) ҳисобидан амалга оширилишига эътиборни кучайтирмоқдалар. Шу сабабли, мамлакатлар илғор хорижий тажрибаларни инobatга олган ҳолда олий таълим тизимини ривожлантиришга шароитлар ҳозирлашмоқда (Мартин Карной, Исак Фроумин, Прашант Лойалка, Жандхяла Тилк, 2014). Натижада миллий олий таълим тизимини молиялаштириш тизимидаги ривожланишлар глобаллашув шароитида юзага келмоқда (Маргинсон ва Ордорика, 2010).

Шу боисдан биз тадқиқотимиз давомида олий таълимда иштирок этишни истовчиларнинг таълим тўловларига нисбатан муносабатлари ва олий таълимни қамраб олиш миқёсини оширишда ҳукуматнинг роли тўғрисидаги жиҳатларга тўхталиб ўтишга ҳаракат қиламиз. Бу борада, таълим тўловларининг манбалари, унинг ижтимоий тенглик ҳамда қамраб олиш даражасига таъсирини аниқлашга эътибор қаратамиз.

2-жадвал

Сўровнома саволларига жавобларнинг ҳолати

ОТМ номи	Савол рақами	Талаба рейтинги (Q2)			Таълим тўловини қандай тўлайсиз? (Q3)				Таълим тўлови ҳажми йўналишингизни танлашга таъсир этганми? (Q4)				Стипендия ойлик харажатларга етмаганда? (Q5)			
		1	2	3	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
ТТЕСИ	эркак	35	43	3	43	17	5	16	47	9	9	16	48	3	23	7
	аёл	4	25	6	22	0	5	8	15	5	5	10	6	2	23	4
ТТЙИ	эркак	9	35	11	23	8	2	22	46	3	4	2	14	5	26	10
	аёл	0	1	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	1	0
ТМИ	эркак	16	35	19	48	9	11	2	58	1	10	1	29	2	33	6
	аёл	0	0	6	6	0	0	0	6	0	0	0	2	0	3	1
ТДИУ	эркак	6	18	6	23	3	2	2	21	3	4	2	10	0	18	2
	аёл	1	6	3	9	0	1	0	9	0	1	0	0	0	10	0
жами	техник	48	104	20	88	25	12	47	108	17	19	28	68	10	73	21
	иқтисодий	23	59	34	86	12	14	4	94	4	15	3	41	2	64	9
жами		71	163	54	174	37	26	51	202	21	34	31	109	12	137	30

Мазкур 2-жадвал маълумотларидан фойдаланиб, олий таълим муассасаларида хусусий маблағларнинг ривожланишида талабаларнинг тутган ўрни ва унинг таълим натижаларига таъсири тадқиқ этилади. Натижада, олий таълим муассасаларида таълим тўловлари ва талабаларнинг кунлик харажатлари кабиларнинг таъсири тўғрисидаги хулосалар шаклланишига шароит яратилади.

Саволларнинг ва бошқа кўрсаткичларнинг ўзаро таъсирларини баҳолаш имкони вужудга келади. Шу боисдан, тадқиқотимизда (Pearson) Chi-Square тестини қўллаш орқали ўзаро корреляцион боғлиқликлар аниқланади. Шу орқали 2-жадвалда келтирилган кўрсаткичларнинг ўзаро боғлиқлиги ёки ўзаро мустақиллиги тўғрисидаги хулосалар шаклланади. Биз қуйидаги (1) формула орқали тадқиқотимизни амалга оширамиз.

$$\chi^2 = \sum_i \frac{(n_i - E_i)^2}{E_i} \quad (1)$$

χ^2 – Ка-скювер мувофиқлик тести (chi-square Goodness-of-Fit Test);

E_i - H_0 (ноль гипотеза) доирасида π_{i0} нинг юзага келишлари (кутишлар) сони

i – кузатишлар сони.

Сўровномада иштирок этган талабалар ҳар бир саволга битта жавобни танлашлари зарур бўлган. Олинган натижалардан фойдаланган ҳолда 2.-жадвал маълумотлари тарзида шакллантирамиз. Шу боисдан, саволларга танланган жавоблар қийматни англамаганлиги сабабли, уларни номинал ўзгарувчилар сифатида танлаб оламиз ҳамда боғлиқликни асимптотик муҳимликни (2-томонлама) текширишда 5 фоиз аниқликда яъни p -қиймат 0,05 дан кичик бўлганда, нол гипотеза қабул қилинади. Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) компьютер дастурий таъминотидан фойдаланилади.

Бундан ташқари, иштирокчилар томонидан ҳар бир саволга берилган жавобларни гуруҳлаштириш ва уларнинг ўртача қийматларини аниқлаш орқали рейтинг натижаларига талабаларнинг жавоблари таъсири тадқиқ этилиб, хулосалар берилади. Бу борада биз қуйидаги формулани қўлаймиз:

$$\mu = \frac{\sum_1^n \alpha}{n} \quad (2.2)$$

μ - ўртача арифметик қиймат; α – саволга берилган жавоб; n – жавоблар сони. Бундан ташқари Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) компьютер дастурий таъминотидан фойдаланган ҳолда стандарт оғиш (Standart deviation) ҳам ҳисобланади.

Таҳлил ва натижалар

Таҳлилларимизнинг дастлабки натижалари таълим тўловининг тўланиши ва кунлик харажатларни қоплаш тўғрисида берилган саволларга жавоблар ўзаро мувофиқликда шаклланганлигини қайд этиш мумкин. Бу шуни англатадики, таълим тўловнинг манбаси билан кунлик харажатларнинг қопланиш манбалари ўзаро боғланганликни билдиради. Ўз навбатида, учдан бир қисм ўз-ўзини молиявий таъминловчи талабалар ўз таълимлари учун ҳам тўловларни мустақил равишда амалга оширолмақдалар, бир вақтнинг ўзида ота-оналарининг молиявий кўмакларидан ҳам фойдаланмоқдалар. Шу боисдан, тўрт йиллик таълим олиш даврида ота-оналар томонидан нафақат таълим тўлови, балки стипендиялари етишмаган пайтда харажатларни қоплаб берилмоқда. Қайд этиш лозим, ота-оналарнинг молиявий ёрдами таълим ва бошқа харажатлар учун муҳим аҳамиятга эга (3-жадвалга қаранг).

3-жадвал

Учинчи (Q3) ва бешинчи (Q5) тартибдаги саволларга берилган жавоблар бўйича кесишма жадвал

		3-савол бўйича жавоблар				Жами
		Ота-онам тўлайди	Ўзим тўлайман	Таълим кредити	Давлат гранти	
5-савол бўйича жавоблар	Шахсий даромад	54	30	11	14	109
	Дўстимдан қарз оламан	6	0	3	3	12
	Ота-она кўмаги	91	7	12	26	136
	Стипендия қоплайди	21	1	1	8	31
Жами		172	38	27	51	288
Ка-скувер тести						
	Қиймат	df	Асимптотик аҳамиятлилик (2-томонлама)			
Pearson Chi-Square	38,743	9				0,000
Likelihood Ratio	38,781	9				0,000
Linear-by-Linear Association	0,095	1				0,757
N of Valid Cases	288					

Моника С.К. ва Жанусз К.(2015) ўзининг тадқиқотида давлат маблағлари олий таълим тизимини молиялаштиришга етмаган ҳолларда унинг ҳажми ва барқарорлиги ўртасидаги мувозанатни бошқариш жиҳатларини асослаб беради. Натижада, улар эконометрик таҳлиллар асосида хусусий маблағларнинг роли муҳимлиги тўғрисидаги хулосага келадилар.

Умуман олганда, юқорида қайд этиб ўтилган хулосалар таълим олишда ота-оналарнинг молиявий қўллаб-қувватлаш долзарблик касб этишини кўрсатади. Таъкидлаш лозимки, Костас Чристу, Майкл Халисос (2006)лар тадқиқотлари натижасида таълимни молиялаштириш манбалари ота-оналар учун молиявий манфаатдорлик ва солиқ бўйича имтиёзлар бўйича сиёсатни белгилашда долзарблик касб этади, деган хулосани беради. Ўзбекистонда бу борада бир қатор афзалликлар мавжуд, шу боисдан мазкур жиҳатлар олий таълимни молиялаштиришда ота-оналарнинг ролини шаклланишига таъсир этган.

Зотан давлат маблағларини таъминлаш масаласи муҳим бўлсада, олий таълимга бўлган талаб кундан-кун ортиб бормоқда. Шу нуқтаи назардан, олий маълумот олишни истовчиларнинг барчасини қамраб олишда солиқ юкининг ортиб кетиши сабабли барча харажатларни давлат бюджетидан қамраб олиш мураккаблик касб этиши мумкин.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 179 моддасининг 31-банди 1-қисмида ота-оналар 27 ёшгача бўлган фарзандлари таълими учун тўловларни амалга оширганда солиқ имтиёзлари мавжуд. Мазкур ҳолатда иш ҳақидан таълим тўловига йўналтирилган суммаси солиққа тортиладиган базадан чиқариб ташланади. Бу эса ота-оналарни иш ҳақидан йўналтиришни рағбатлантиради, акс ҳолда оиланинг харажатлари кўпайиши мумкин.

Бошқа томондан эса, баъзи талабалар имтиҳонлардан ўта олмаса (иккинчи ва учинчи имкониятлар берилган ҳолда ҳам), талабалар сафидан чиқарилади. Бу эса ўз навбатида талаба ўқишни давом эттиришни кейинги ўқув йилини кутиши керак

бўлади. Мазкур жараён қайтадан таълим тўловни амалга оширишни тақозо этади. Шу сабабли ота-оналар ўз фарзандларига молиявий кўмак беришга ҳаракат қиладилар.

Мазкур йўналишдаги тадқиқотларимиз давомида корреляцион боғлиқликнинг мавжудлиги ойдинлашиб боради. Жумладан, 3, 4 ва 5-саволларга берилган жавоблар бўйича ўзаро алоқадорликни баҳолашга ҳаракат қиламиз. Бу борада танланган методология асосида амалга оширилган ҳисоб-китоблар орқали 4-жадвалда кўрсатилган натижаларга эга бўламиз. Унда келтирилган асимптотик аҳамиятлилик р-value (қиймат) 0,05 чегара билан баҳоланади. Олинган натижаларга тўхталиб ўтадиган бўлсак, кунлик харажатларни қоплаш ҳамда таълим тўловини тўлаш манбалари бўйича эркак иштирокчилар берган жавобларда ўзаро уйғунликни кўриш мумкин.

Аксинча, талаба-қиз иштирокчилар эса таълим тўловини қандай тўлайсиз деб берилган саволга “Ўзим тўлайман” деган жавобни умуман танламаган. Таъкидлаш лозимки, талаба-қизларнинг таълим тўловларини амалга оширилиши оила бюджетига чамбарчас боғланганликни кўриш мумкин. Шу билан бирга, тадқиқотлар давомида олинган натижалар уларнинг 2/3 қисмининг кунлик харажатларини ота-оналар томонидан қоплашини кўрсатмоқда. Таъкидлаш лозимки, талаба-йигитлар талаба-қизларга нисбатан оилавий бюджетдан мустақилдир.

4-жадвал

Саволларга берилган жавоблар ўртасидаги корреляцион боғлиқлик (р-value(қиймат))

		3-савол (Q3)	5-савол (Q5)
	Тартибловчи кўрсаткичлар	Асимптотик аҳамиятлилик (2-томонлама)	Асимптотик аҳамиятлилик (2-томонлама)
4-савол (Q4)		0,610	0,567
5-савол (Q5)ч		0,000	
Жинс бўйича Q4	Эркак	0,884	0,527
	Аёл	0,014	0,675
Жинс бўйича Q5	Эркак	0,001	
	Аёл	0,073	
Таълим йўналиши бўйича Q4	Техник	0,104	0,310
	Иқтисодий	0,841	0,902
Таълим йўналиши бўйича Q5	Техник	0,001	
	Иқтисодий	0,085	
ОТМ бўйича Q4	ТТЕСИ	0,146	0,622
	ТТЙИ	0,641	0,974
	ТМИ	0,935	0,788
	ТДИУ	0,256	0,456
ОТМ бўйича Q5	ТТЕСИ	0,025	
	ТТЙИ	0,079	
	ТМИ	0,053	
	ТДИУ	0,643	

Тадқиқотларимиз таълим йўналишлари бўйича давом эттириб, жинслар каби таҳлилни изчил амалга оширамиз. Масалан, ота-оналарнинг молиявий кўмаклари муҳандислик йўналишидаги талабаларга қараганда иқтисодчи талабалар учун доминант аҳамиятга эга бўлмоқда. Мазкур хулоса таълим тўлови ва кунлик харажатларнинг манбалари ўртасидаги ўзаро боғлиқликни тасдиқлайди. Шу билан

бирга, қиз-талабалар ва иқтисодчи талабалар учун ота-оналарнинг молиявий қўллаб-қувватловлари аниқланмоқда. Ўз навбатида, ўз-ўзини молиявий таъминлаш кўпроқ йигит-талабалар ва муҳандислик йўналишидаги талабалар учун бир хил эканлиги исботланмоқда. Гепотезани тасдиқлаб берувчи яна бир омил бу – ТДИУ талабаларининг оила бюджетига кучли боғланганлигини ҳамда уларнинг кам қисми таълим тўловларини тўлашда мустақил эканлиги билан кўрсатиб берилади (4-жадвалга қаранг).

Тадқиқотларимиз натижасида таълим тўлови ва кунлик харажатлар манбалари бир хилда бўлаётганлиги тўғрисида хулоса қилишга шарт-шароит яратиб беради. Умуман олганда, иштирокчилар учун ота-оналар ва ўз-ўзини молиявий таъминлаш уларнинг жинси ҳамда таълим йўналишларининг шаклига чамбарчас боғлиқ экан.

Олдинги тадқиқотларимиз таълим тўлови ва харажатларни қоплаш манбалари ўртасидаги боғлиқликни ўрганган бўлсак, уларни жинс ва таълим йўналиши доирасида алоҳида тадқиқ қилишга ҳаракат қилдик.

Илмий изланишларимиз давомида талабалар томонидан ўзлари танлаган йўналиш ва тўловларнинг манбалари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик мавжуд эмаслигини қайд этишимиз мумкин. Айниқса, жинслар доирасида таҳлили қилингандан фарқ сезиларли даражадалиги тасдиқланди. Қиз-талабалар барча тўловлар борасида боғлиқлик юқори бўлганлиги сабабли, улар ўқишга ҳужжат топширган вақтда таълим тўловининг ҳажмини ҳисобга олаётганликларини аниқланди. Бу эса, улар томонидан оила бюджетига молиявий юкнинг юқори бўлиб кетмаслигини олдини олиш мақсадида ушбу ҳолат юзага келаётган бўлиши мумкин. Бунинг сабабларидан яна бир жиҳати, тўрт йиллик таълим даврида харажатларни қоплаш учун қўшимча ишларга эга бўлмаслиги билан изоҳланиши мумкин.

Бундан ташқари, муҳандислик йўналишидаги талабалар ўз йўналишларини таълим тўловлари кам миқдорда бўлганлиги учун танлаганликлари қайд этилди. Бу эса, 4 ва 3-саволлар ўртасида таълим йўналишига кўра ўзаро ижобий боғлиқнинг натижасида ўз исботини топмоқда (4-жадвалга қаранг). Умуман олганда, таълим олишнинг қийматлари иштирокчиларнинг ярми учун аҳамиятга эга бўлмоқда. Олиб борилган тадқиқотларимиз қуйидаги хулосаларга келишимизга шароит яратди:

– талаба-қизлар молиявий мустақил бўлмаганликлари сабабли таълим йўналишини танлашда шартнома қийматининг ҳажмини инobatга олишмоқда, шунингдек, молиявий юкнинг даражасини камайтиришга ҳаракат қилаётган бўлишлари мумкин;

– муҳандислик (техник) таълим йўналишидаги саволнома иштирокчилари таълим тўловининг кам миқдори сабабли ҳужжатларини ўзлари ўқиётган йўналишларга топширишганини қайд этиш мумкин. Маълумки, Ўзбекистонда иқтисодиёт таълим йўналишлари учун таълим тўлови миқдори муҳандислик (техник) йўналишдагидан бирмунча кўпроқ ҳисобланади.

Европа мамлакатларида таълим тўловларини аниқлашда йўналишнинг хусусиятларини инobatга олиш амалиёти мавжуд. Бу борада, Walker & Zhu, (2011) Валкер ва Зу томонидан (2011) ижтимоий фанлар (бизнес, ҳуқуқ ва тиббиёт) йўналишлари молиявий қайтим юзасидан инвестиция қилиш бўйича бошқа йўналишларга нисбатан юқори талабга эга бўлади.

2016 йилдан буён Ўзбекистонда олий таълим тизимида ислохотлар сезиларли даражада янги босқичга чиқмоқда. Айни даврга қадар, қабул қилинадиган талабалар сони ОТМнинг имкониятларидан келиб чиқиб белгиланган. Шу билан бир пайтда,

таълим тўловлари ҳукумат томонидан таълим йўналишларига нисбатан табақалашган ҳолатда жорий қилинган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 5 майдаги “2017/2018 ўқув йилида Ўзбекистон Республикасининг олий таълим муассасаларига ўқишга қабул қилиш тўғрисида”ги қарорга кўра қабул ҳажми бакалаврлар учун 57907 тадан 66316 тага ошиб, бу ўсиш 15 фоизни ташкил қилди. Албатта, талабаларни қабул қилиш сезиларли даражада ўсишига эришилди. 2017-2018 йилдан бошлаб, ОТМ оширилган таълим тўлови бўйича қўшимча тарзида талабалар қабул қилиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 20 июндаги “Олий таълим муассасаларига ўқишга қабул қилиш, талабалар ўқишини кўчириш, қайта тиклаш ва ўқишдан четлаштириш тартиби тўғрисидаги низомларни тасдиқлаш ҳақида”ги 393-сонли қарори асосида ОТМлар қўшимча сондаги талабаларни қабул қилишлари мумкин. Жумладан, сўнгги ўтиш баллидан 4 балл пастгача бўлган, лекин 56,7 баллдан юқори балл тўплаган абитуриентлар таълим тўловини табақалашган асосда тўлашлари мумкин бўлади.

Қайд этиш керакки, табақалашган ҳолда оширилган таълим тўлови биринчи ўқув йилида тўланади ва кейинги йиллардан бошлаб, номинал таълим тўлови миқдоридан тўлов амалга оширилади.

5-жадвал

Сўрвноманинг 3-саволига берилган жавобларининг эконометрик таҳлили

	Жами			Эркак			Аёл		
	Ўртача қиймат	N	Стандарт хатолик	Ўртача қиймат	N	Стандарт хатолик	Ўртача қиймат	N	Стандарт хатолик
3-савол бўйича жавоблар									
Ота-онам тўлайди	2,02	172	0,630	1,96	136	0,614	2,25	36	0,649
Ўзим тўлайман	1,76	38	0,714	1,76	38	0,714	-	-	-
Таълим кредити орқали тўлайман	1,96	27	0,706	1,95	21	0,740	2,00	6	0,632
Давлат грантида ўқийман	1,86	51	0,601	1,80	41	0,641	2,10	10	0,316
Жами	1,95	288	0,648	1,90	236	0,648	2,19	52	0,595

Бизнингча, таъкидлаб ўтилган миқдордаги таълим тўловлари ҳажми ОТМга ҳужжат топширувчиларнинг йўналиш танлашдаги қарорларига таъсир этиши эҳтимоллиги юзага чиқади. Мазкур тенденция эса нафақат техник йўналишдаги талабалар учун балки, иқтисодиёт (ҳуқуқ, тиббиёт) каби йўналишларга ҳужжат топширувчиларга ҳам ўз таъсирини кўрсатиши мумкин. Фикримизча, таълим тўловининг ҳажми муҳим омиллардан бирига айланиши учун етарли шарт-шароит яратиб бериши мумкин, деб ўйлаймиз.

Таълим тўловини амалга ошириш манбаларининг қандай шаклланганлиги ва унинг талабалар рейтинг балларига таъсири аниқланади. Хусусан, 2 ва 3-саволга иштирокчилар томонидан берилган жавоблари ўртасидаги ўзаро алоқадорлик таҳлил қилинган. Унга кўра, ота-онаси таълим тўловларини тўлаб бераётган талабалар бошқа тоифадаги талабаларга нисбатан яхшироқ рейтингга эга бўлмоқда. Шу билан бирга, стандарт хатолик жамига нисбатан кичиклиги ҳам шуни кўрсатиб турибди. Тўловларни ўзи мустақил амалга оширувчилар қониқарли ва яхши рейтингга эга бўлаётганлигини қайд этиш лозим. Лекин уларнинг аксарият қисми қониқарли баҳога ўқишини ва уларнинг барчаси талаба-йигитлар эканлигини таъкидлаш мумкин.

Талаба-қизларнинг 2/3 қисми ота-оналарининг молиявий кўмаклари орқали таълим тўловларини амалга оширмоқдалар. Шу билан бирга улар юқори рейтинг балларига эга бўлишмоқда. Талаба-қизларнинг бирортаси ҳам таълим тўловини “Ўзим тўлайман” тарзида жавоб бермаган. Буни эса мамлакатда миллий қадриятларнинг шаклланганлиги билан ҳам изоҳлаш мумкин (5-жадвалга қаранг).

Тадқиқотлар давоми сифатида юқоридаги каби кўрсаткичларни таълим муассасалари кесимида тадқиқ этамиз. Алоҳида таъкидлаш лозимки, ТТЕСИдан ташқари, барча ОТМларида ота-она ёрдами орқали таълим тўловлари амалга ошираётган талабаларнинг рейтинг баллари юқори бўлмоқда. Бу эса ота-оналарнинг ролининг муҳим аҳамиятга эга эканлигини яна бир бор тасдиқламоқда (6-жадвалга қаранг).

6-жадвал

Сўровноманинг 3-саволига берилган жавобларнинг ОТМлар кесимида эконометрик таҳлили

ОТМ тури	3-савол бўйича жавоблар	Ўртача қиймат	N	Стандарт хатолик
ТТЕСИ	Ота-онам тўлайди	1,88	65	0,545
	Ўзим тўлайман	1,41	17	0,507
	Таълим кредити орқали тўлайман	1,70	10	0,675
	Давлат грантида ўқийман	1,79	24	0,588
	Жами	1,78	116	0,576
ТТЙИ	Ота-онам тўлайди	2,00	23	0,603
	Ўзим тўлайман	2,25	8	0,707
	Таълим кредити орқали тўлайман	2,50	2	0,707
	Давлат грантида ўқийман	1,96	23	0,562
	Жами	2,04	56	0,602
ТМИ	Ота-онам тўлайди	2,19	54	0,702
	Ўзим тўлайман	1,78	9	0,833
	Таълим кредити орқали тўлайман	2,09	11	0,701
	Давлат грантида ўқийман	2,00	2	1,414
	Жами	2,12	76	0,730
ТДИУ	Ота-онам тўлайди	2,07	30	0,640
	Ўзим тўлайман	2,25	4	0,500
	Таълим кредити орқали тўлайман	2,00	4	0,816
	Давлат грантида ўқийман	1,50	2	0,707
	Жами	2,05	40	0,639

Масаланинг яна бир қизиқ жиҳати, ТТЙИда мазкур тоифадаги ҳамда давлат грантида таълим оладиган талабаларнинг сони тенг эканлиги уларнинг солиштириш имконини беради. Хусусан, уларнинг рейтинг баллари жуда ҳам катта фарққа эга эмас. Ундан ташқари, стандарт хатолик асосида айтиш мумкинки, давлат грантида таълим олаётганларнинг рейтинг баллари сезиларсиз даражада ота-она кўмаги остида таълим олаётганларнинг рейтинг натижаларидан камроқни ташкил этмоқда (6-жадвалга қаранг).

Бундан ташқари, мазкур муассасадаги таълим тўловини мустақил тарзда тўлайдиган талабалар шу ОТМдаги бошқа талабалардан сезиларли даражада юқори рейтингга эга бўлишмоқда. Аксинча, таълим тўловни тўлашда мустақил бўлган ТМИ

талабалари шу ОТМнинг бошқа талабаларига нисбатан паст рейтингга эришмоқда. ТТЕСИ талабаларининг жавобларига тўхталадиган бўлса, юқори рейтинг балларига эга бўлмаётганлигини кўриш мумкин. Бундан ташқари, мазкур муассасанинг тўловларни мустақил равишда амалга оширувчи талабалари нисбатан энг кичик рейтинг натижаларига эга бўлмоқда (6-жадвалга қаранг).

Олиб борилаётган тадқиқотлар доирасида йўналишлар бўйича таҳлилларни давом эттирамиз. Бунда техник йўналишда таълим олувчиларнинг рейтинг баллари иқтисодиёт йўналишидаги талабаларнинг натижаларига нисбатан кам бўлаётганлигини таъкидлашимиз мумкин. Иқтисодиёт йўналишида таълим олувчи талабалар ота-она кўмаги орқали таълим тўловини амалга оширувчилар худди шу тоифадаги техника йўналишидаги талабаларнинг рейтинг натижаларидан бирмунча юқори бўлмоқда. Ўз навбатида, мустақил тарзда тўловларни амалга оширувчи талабалар доирасида ҳам иқтисодиёт йўналишидаги талабаларнинг рейтинг баллари юқори бўлмоқда. Умуман олганда иқтисодиёт йўналишидаги талабаларнинг рейтинг баллари юқорироқ бўлмоқда (7-жадвалга қаранг).

Таълим олиш давомида унга ажратиладиган вақт ҳамда молиявий манбаларнинг барқарорлиги билан бирга йўналишнинг ҳам таъсир этиш эҳтимоллиги мавжуд экан. Масалан, таълим тўловини таълим кредити асосида тўлайдиган талабалар миқёсида ҳам иқтисодиёт йўналишида таълим олувчиларнинг якуний натижалари юқори бўлмоқда. Яъни ушбу кўрсаткич ўртача мос равишда 1,83 ва 2,07 ни ташкил этмоқда (7-жадвалга қаранг).

7-жадвал

Сўровноманинг 3-саволига берилган жавобларнинг йўналишлар кесимида эконометрик таҳлили

Йўналишлар	3-савол бўйича жавоблар	Ўртача қиймат	N	Стандарт хатолик
Техник ОТМ	Ота-онам тўлайди	1,91	88	0,560
	Ўзим тўлайман	1,68	25	0,690
	Таълим кредити орқали тўлайман	1,83	12	0,718
	Давлат грантида ўқийман	1,87	47	0,575
	Жами	1,86	172	0,596
Иқтисодий ОТМ	Ота-онам тўлайди	2,14	84	0,679
	Ўзим тўлайман	1,92	13	0,760
	Таълим кредити орқали тўлайман	2,07	15	0,704
	Давлат грантида ўқийман	1,75	4	0,957
	Жами	2,09	116	0,698

Таълим тўловини амалга ошириш манбаларининг қанчалик таълим олиш даражасига бўлган таъсири ўрганилган бўлса, худди шундай тенденциясини кунлик харажатлар доирасида ҳам кўриб ўтишга ҳаракат қиламиз. Таълим олиш жараёнларига кунлик харажатларни қоплашга қаратилган фаолиятнинг таъсири таълим тўлови миқёсидан кўра сезиларлироқ бўлиши мумкин. Хусусан, умумий ҳолатдаги трендни кузатсак, кунлик харажатларни қоплашни ўз даромадлари орқали амалга оширувчилардан бошқалар катта қисми камида “яхши” рейтингга ўқимоқдалар.

Аксинча, стипендияни кунлик харажатларни қоплашга тўлиқ етказиш орқали молиявий таъминотга эга бўлаётган талабалар бошқа харажатларни бошқа манбалардан қопловчилардан кўра бироз юқори рейтингга эга бўлишмоқда. Агар биз натижаларни алоҳида жинслар ўртасида кўриб ўтадиган бўлсак, ўз даромадлари асосида кунлик харажатларни қоплайдиган талаба-йигитлар сезиларли даражада талаба-қизлардан қараганда кам баллар олишмоқда. Кунлик харажатларни ота-она кўмагида ва ўз даромадлари асосида қоплайдиган талаба-йигитлар деярли бир хил сонда бўлмоқда. Талаба-қизларда эса ота-оналарнинг кўмагидан фойдаланувчилар деярли 5 баробар кўпни ташкил этмоқда. Шундай бўлсада, ота-оналар даромадлари орқали харажатларни қопловчи талаба-йигитлар кўпроқ қисми таққосланаётган тоифадагиларга нисбатан юқори рейтингга эга бўлмоқда. Талаба-қизларда эса мазкур ҳолатнинг акси ривожланганлигини кўришимиз мумкин (8-жадвалга қаранг).

8-жадвал

Сўровноманинг 5-саволига берилган жавобларнинг эконометрик таҳлили

	Жами			Эркак			Аёл		
	Ўртача қиймат	N	Стандарт хатолик	Ўртача қиймат	N	Стандарт хатолик	Ўртача қиймат	N	Стандарт хатолик
5-савол бўйича жавоблар									
Ўз даромадларим орқали	1,82	109	0,669	1,77	101	0,662	2,38	8	0,518
Дўстимдан қарз оламан	2,00	12	0,739	2,00	10	0,667	2,00	2	1,414
Ота-она ёрдами орқали	2,02	136	0,614	1,97	99	0,614	2,16	37	0,602
Стипендия ўзи қоплайди	2,13	31	0,619	2,12	26	0,653	2,20	5	0,447
Жами	1,95	288	0,648	1,90	236	0,648	2,19	52	0,595

Хессел Оустрбек, Анжа ван ден Броклар (2009) голланд студентларининг олий таълим олишда уни молиялаштириш борасидаги молиявий қарз олишларини тенденцияларини ўрганади. Улар қайд этишадики, кам сонли голланд талабалари олий таълим олишлари учун давлатдан таълим кредитлари олишмоқда. Бироқ, улар ўз таълим йўналишларига боғлиқ бўлмасида, ўқишдан ташқари қўшимча ишлар орқали таълим олишни молиялаштиришни афзал кўришмоқда. Мазкур омиллар доирасида, уларнинг таълим олишлари икки йилгача чўзилиб, 4 йиллик таълим 6 йилда тамомланишига шароит яратилмоқда. Шу сабабли, голланд ҳукумати талабаларни давлатдан таълим кредитлари олишларини ҳамда кўпроқ ўқиш билан банд бўлишларини рағбатлантирувчи механизмларни изламоқда.

Биз ОТМлари кесимида талабаларнинг кунлик харажатларни қоплашида молиявий манбаларнинг ўзаро ривожланишини тадқиқ этиб ўтамиз. ТДИУ талабаларидан ташқари бошқа ОТМларда кунлик харажатларни ўз даромадлари ҳисобидан қоплайдиган талабалар ўз ОТМларидаги бошқа тоифадаги талабаларнинг рейтинг балларидан камроқни ташкил этмоқда. Жумладан, техника йўналишидаги таълим муассасаларида мазкур гуруҳдаги талабалар “қониқарли” рейтинг натижаларига эга бўлишмоқда. Демак, даромад топиш мақсадида ўқиш билан бирга қўшимча иш фаолиятини амалга ошириш таълимнинг натижаларига ўз таъсирини ўтказар экан. Шу билан бирга, кунлик харажатларини стипендия доирасида қопловчи талабаларнинг рейтинглари ўз ОТМлари доирасида юқори даражада шаклланмоқда (9-жадвал).

9-жадвал

**Сўровноманинг 5-саволига берилган жавобларнинг ОТМлар кесимида
эконометрик таҳлили**

ОТМ тури	5-савол бўйича жавоблар	Ўртача қиймат	N	Стандарт хатолик
ТТЕСИ	Ўз даромадларим орқали	1,63	54	0,623
	Дўстимдан қарз оламан	1,80	5	0,837
	Ота-она ёрдами орқали	1,91	46	0,509
	Стипендия ўзи қоплайди	1,91	11	0,302
	Жами	1,78	116	0,576
ТТЙИ	Ўз даромадларим орқали	1,93	14	0,616
	Дўстимдан қарз оламан	2,00	5	0,707
	Ота-она ёрдами орқали	2,00	26	0,566
	Стипендия ўзи қоплайди	2,27	11	0,647
	Жами	2,04	56	0,602
ТМИ	Ўз даромадларим орқали	2,00	31	0,730
	Дўстимдан қарз оламан	2,50	2	0,707
	Ота-она ёрдами орқали	2,19	36	0,710
	Стипендия ўзи қоплайди	2,14	7	0,900
	Жами	2,12	76	0,730
ТДИУ	Ўз даромадларим орқали	2,10	10	0,568
	Ота-она ёрдами орқали	2,00	28	0,667
	Стипендия ўзи қоплайди	2,50	2	0,707
	Жами	2,05	40	0,639

Таъкидлаш лозимки, таълим олиш давомида қўшимча иш фаолиятини амалга ошириш натижасида таълим сифат кўрсаткичларига таъсир этмоқда. Шу боисдан, олий таълимни молиялаштириш механизмнинг янгича ёндашувлар асосида такомиллаштириш ҳамда таълим сифатини оширишга шароитлар яратиш муҳим аҳамиятга эга, деб ҳисоблаймиз.

10-жадвал

**Сўровноманинг 5-саволига берилган жавобларнинг йўналишлар кесимида
эконометрик таҳлили**

Йўналишлар	5-савол бўйича жавоблар	Ўртача қиймат	N	Стандарт хатолик
Техник ОТМ	Ўз даромадларим орқали	1,69	68	0,629
	Дўстимдан қарз оламан	1,90	10	0,738
	Ота-она ёрдами орқали	1,94	72	0,528
	Стипендия ўзи қоплайди	2,09	22	0,526
	Жами	1,86	172	0,596
Иқтисодий ОТМ	Ўз даромадларим орқали	2,02	41	0,689
	Дўстимдан қарз оламан	2,50	2	0,707
	Ота-она ёрдами орқали	2,11	64	0,693
	Стипендия ўзи қоплайди	2,22	9	0,833
	Жами	2,09	116	0,698

Агар биз юқорида келтириб ўтилган таҳлилларимизни йўналишлар кесимида амалга оширсак, иқтисодиёт йўналишида таълим олувчи талабалар техника йўналишидаги талабаларга нисбатан юқори рейтинг балларини қайд этишмоқда. Демак, таълим олишда харажатларни қоплаш учун молиявий механизмдан ташқари таълим йўналишининг ҳам таъсири бўлиши мумкин экан (10-жадвалга қаранг).

Хулоса ва таклифлар

Саволномада талабалар олий маълумот олиш учун таълим ва бошқаларга тўловларни қандай амалга ошираётганликларини аниқлашга қаратилган. Шу билан бирга, кунлик тўловларни қоплаш бўйича ҳолатлар ҳамда таълим тўлови ҳажмининг йўналишни танлашга бўлган таъсири каби амалиётлар аниқлашга ҳаракат қилинган.

Сўровномада иштирок этган 288 та талабадан 51 нафари давлат грантлари асосида ўқишларини маълум қилган ва ўз навбатида улар таълим йўналишларини танлашда ота-оналарнинг тавсияларига бирламчи омил сифатида қарамаганликларини аниқлаш мумкин. Умуман олганда, таълим йўналишини танлаш бўйича мустақил бўлган талабалар ҳам кунлик харажатларни қоплаш жараёнида ота-оналарнинг молиявий қўллаб-қувватлашларига эҳтиёж сезишларини қайд этиб ўтадилар. Мазкур тенденциянинг шаклланиши ота-оналарнинг роли юқори эканлигини яна бир бор қатъий исботлайди.

Олиб борилган тадқиқотларимизга асосан қуйидагиларни қайд этишимиз мумкин:

- ота-оналар фарзандларининг олий таълимда иштирок этишлари учун барча ёрдамларни амалга оширмоқдалар;

- таълим тўловларини ўзлари мустақил равишда амалга оширувчи талабаларнинг кам сонли қисми ота-оналарнинг йўналиш танлови бўйича тавсияларини инобатга олишмоқда;

- аксарият муҳандислик йўналишидаги талабалар таълим тўловларини ота-оналаридан молиявий қувват олмасдан тўлашга ҳаракат қилмоқдалар.

- харажатларни қоплаш борасида мустақил бўлган талабалар таълим тўлови кичик бўлган йўналишларга ҳужжат топширишмоқда;

- сўровномада иштирок этганларнинг юқори баҳога эга бўлганларнинг умумий сонидан иқтисодчилар муҳандисларга нисбатан икки баробар кўп бўлса, таълим тўловларини мустақил тўловчилар бўйича эса муҳандисларнинг сони иқтисодчиларга қараганда икки ҳисса кўп эканлиги аниқланди;

- таълим тўловларида ота-оналарнинг даромадлари муҳим аҳамиятга эга бўлсада, сўровномада иштирок этганларнинг ярмидан кўп қисми кунлик харажатларни мустақил равишда қоплашга (стипендия етмаган ҳолатларда) ҳаракат қилмоқдалар.

Олиб борилган тадқиқотларимизга асосан қуйидаги таклифларни ишлаб чиқдик:

- олий таълим муассасаларида хизматлар кўрсатишни давлат-хусусий шериклиги амалиёти асосида ривожлантириш орқали бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобига молиялаштириш механизми такомиллаштирилган;

- олий таълим муассасаларида ўқиш учун тўловлар ҳажмини ҳар бир муассасанинг илмий салоҳияти билан боғлиқ ҳолда табақалаштириш натижасида меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини такомиллаштириш асосланган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли қарори
3. Andrei B. Ankudinov, Milyausha Kh. Biktemirova, Elvira I. Khairullina Investment in higher professional education in Russia: Value-based approach. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 152 (2014) 1154 – 1159
4. Anna Smolentseva Universal higher education and positional advantage: Soviet legacies and neoliberal transformations in Russia. *Higher Education* (2017) 73:209–226. DOI 10.1007/s10734-016-0009-9
5. Clark, B. R. 2004. *Sustaining Change in Universities. Continuities in Case Studies and Concepts.* Maidenhead: OpenUniversityPress
6. David L. Konstantinovskiy Social Inequality and Access to Higher Education in Russia. *European Journal of Education*, Vol. 47, No. 1, 2012
7. Erik Canton, Frank de Jong 2005. The demand for higher education in The Netherlands, 1950–1999. *Economics of Education Review* 24 (2005) 651–663.
8. Hessel Oosterbeek, Anja van den Broek An empirical analysis of borrowing behaviour of higher education students in the Netherlands *Economics of Education Review* 28 (2009) 170–177
9. Duchesne and W. Nonneman, 1998. The Demand for Higher Education in Belgium, *Economics of Education Review*, Vol. 17, No. 2, pp. 211–218,
10. Inessa Gurban, Anastasia Sudakova The Development of Higher Education in Russia: an Assessment Methodology. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 214 (2015) 596 – 605
11. Jana Erina and Ingars Erins Assessment of Higher Education Financing Models in the CEE Countries. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 177 (2015) 186 – 189
12. John Morgan W. & Grigori A. Kliucharev Higher Education and the Post-Soviet Transition in Russia. *European Journal of Education*, Vol. 47, No. 1, 2012
13. Marginson, S., & Ordorika, I. (2010). *Global hegemony in higher education and research.* New York: Social Science Research Council.
14. Martin Carnoy, Isak Froumin, Prashant K. Loyalka, Jandhyala B. G. Tilak (2014) The concept of public goods, the state, and higher education finance: a view from the BRICs. *Higher Education* (2014) 68:359–378
15. Martin Carnoy, Isak Froumin, Prashant K. Loyalka, Jandhyala B. G. Tilak (2014) The concept of public goods, the state, and higher education finance: a view from the BRICs. *Higher Education* (2014) 68:359–378
16. Monika Stachowiak-Kudła & Janusz Kudła (2015): Financial regulations and the diversification of funding sources in higher education institutions: selected European experiences, *Studies in Higher Education*, 16 December, 2015 DOI: 10.1080/03075079.2015.1119109

17. Müller, W. and Gangl, M. (Eds.) (2003). Transitions from Education to Work in Europe: The Integration of Youth into EU Labour Markets. Oxford: Oxford University Press.

18. Pietro G. Di, (2003), Equality of opportunity in Italian university education: is there any role for social welfare spending? International Journal of Educational Development 23, pp.5–15.

19. Stamoulas, A., (2005), Implementation of the Bologna process goals: on Greek state funding. Higher Education In Europe 30 (1), pp.41–51.

20. Калашников О.В. Источники финансирования высшего образования в условиях инновационной передовой экономики //Финансы и кредит. – Москва, 2009. - №47(383). – стр. 73-80.

21. Режапов Х.Х. Талабаларга таълим кредитларини беришни хориж тажрибаси//Молия ва банк иши электрон илмий журнали. – БМА, 2017 й. - №7. – 63-72 бетлар.